

80.

ROZNIKA
ZAGŁADY
OLKUSKICH
ŻYDÓW

Najstarsza udokumentowana wzmianka o Żydach w Olkuszach pochodzi z księgi miejskiej z 1317 r. i mówi o dwóch żydowskich domach. W XIV i XV w. nie ma dowodów na bytność Żydów w Olkuszach. Prawdopodobnie było to związane z przywilejem „De non tolerandis Judaeis”, wydanym przez Elżbietę Łokietkównę. Żydzi pojawiają się ponownie w Olkuszach w latach 1546-47, co należy wiązać z handlem ołowiem i srebrem. Żydzi, będący pod opieką polskich królów, płacili podatki do kasy królewskiej, a nie miejskiej. Dlatego czasami dochodziło do prób usuwania ich z miasta, a rajcy dwukrotnie wydawali zakaz sprzedawania Żydom placów i domów. Mimo to, Żydzi w Olkuszach byli nawet wśród gwarków, czyli właścicieli kopalni. W 1584 r. zbudowano w mieście okazałą synagogę, która stanęła w jego północnej części, przylegając do terenu klasztoru augustianów. Częściowo do jej wznoszenia wykorzystano miejską basztę. Przypuszcza się, że zgoda na budowę synagogi wiązała się z tym, że gmina żydowska wsparła finansowo miasto po wielkim pożarze, jaki zniszczył wówczas Olkusz. Wtedy też powstał pierwszy cmentarz żydowski na Przedmieściu Sławkowskim (dziś ul. Kolorowa). Z tego też czasu znany jest pierwszy rabin olkuski Lewi Herc. W 1648 r., olkuskcy augustianie odsprzedali Żydom uliczkę sąsiadującą z synagogą oraz trzy wolne place. Powstała tu swoista żydowska dzielnica, a tamtejszą ulicę zaczęto nazywać Żydowską lub „Tyłami żydowskimi”. Żydzi zobowiązani byli do konserwacji murów miejskich na odcinku przy synagodze. Na przełomie XVI i XVII w. najważniejszą działalnością Żydów olkuskich pozostawały nadal górnictwo i hutnictwo oraz handel ołowiem i srebrem. Poza tym zajmowali się produkcją i handlem żywnością, wyszynkiem oraz rzemiosłem. W 1662 r. na około 2600-2700 mieszkańców Olkusza przypadało około 260 Żydów.

Od 1692 roku Olkusz był samodzielnym kahałem, czyli miastem głównym pierwszego okręgu. Podlegały mu m.in. przykahałki m.in. w: Chrzanowie, Wiśniczu, Brzesku, Będzinie, Sączu, Grybowie i Oświęcimiu! W 1787 r. na 600-650 mieszkańców miasta ok. 200 było Izraelitami. Dzięki księgom miejskim z 1791 r. znamy z imienia 128 olkuskich Żydów. W 1818 r. działały w mieście dwie szkoły żydowskie, tzw. chedery. W latach 1815-30 istniało w Olkuszach ognisko chasydzkie, któremu przewodził Michał Friedman. W 1886 r. w całym powiecie olkuskim były 22 szkoły żydowskie. Z czasem ich liczba urosła dwukrotnie, a w samym tylko Olkuszach było 9 takich szkół. W 1849 r. Żydzi stanowili 40 proc. mieszkańców Olkusza, w 1885 r. już 60 proc. W 1917 r. Lejb Frajlich założył organizację „Postęp” oraz utworzył bibliotekę i czytelnikę.

W II RP.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Żydzi odgrywali ważną rolę w życiu Olkusza. W 1927 r. Żydzi uzyskali 10 mandatów w 24-osobowej Radzie Miejskiej Olkusza. W Olkuszach w latach 30. w środowisku żydowskim dominowali ortodoksi. Swoją oddziałość miała tu partia syjonistyczna Histadrut Mizrachi. Zorganizowano tu też tzw. hachszarę, ośrodek szkoleniowy dla przyszłych osadników w Palestynie. W mieście działały

żydowskie związki zawodowe, stowarzyszenia, biblioteki i kluby sportowe („Makabi”). Socjaldemokratyczna Organizacja Młodzieżowa „Cukunfi” miała swych przedstawicieli w olkuskich klubach sportowych. W 1939 r. w Olkuszach, mieszkało 11 717 osób, w tym około 3200 Żydów.

Jedna z olkuskich rodzin żydowskich. Okres międzywojenny XX wieku.

Zagłada.

Wybuch II wojny światowej oznaczał koniec historii olkuskich Żydów. W grudniu 1939 r. niemieckie władze okupacyjne przeprowadziły spis ludności. Z 4 097 osób narodowości żydowskiej, mieszkających w powiecie, najwięcej, bo aż 3 080, zameldowanych było w Olkuszach.

Za zabicie w napadzie rabunkowym niemieckiego policjanta Niemcy najpierw rozstrzelali 20 Polaków, a 31 lipca 1940 roku wyprowadzili z domów wszystkich mężczyzn w wieku od 15 do 55 lat – zarówno Polaków, jak i Żydów. Zgromadzili ich na kilku olkuskich placach i wymyślnie torturowali. Ze szczególnym okrucieństwem traktowano olkuskich Żydów. Ten dzień przeszedł do historii, jako „Krwawa środa”.

Żydowskie mieszkańcy Olkusza poniżani podczas Krwawej Środy.

Getto.

We wrześniu 1941 r. niemieckie władze okupacyjne utworzyły w Olkuszach getto. Żydzi byli zobowiązani nosić na piersi żółte gwiazdy Dawida i napis Jude. Z domów w rejonie Sikorki i Parcz eksmitowano mieszkających tam Polaków. Do getta przesiedlono wszystkich Żydów mieszkających w Olkuszach, ale także wielu wysiedlonych z Górnego Śląska. Życie w getcie było ciężkie, między innymi z powodu ogromnego

zagęszczenia – w jednym domu musieli bytować wiele rodzin. Teren nie był ogrodzony, ale nie wolno go było opuszczać, gdyż był dozorowany przez policję niemiecką i żydowską służbę porządkową.

Wysiedlenie olkuskich Żydów do getta. Ulica Górnicza.

W getcie mało kto miał możliwość pracy, więc ludzie przymierali głodem. Zorganizowana przez Judenrat jadłodajnia z trudem przygotowywała posiłki dla około 300 najuboższych. Niemcy przeprowadzali łapanki. Młodych wywozili na roboty do Niemiec. W marcu 1942 r. wysłano do obozów pracy 117 dzieci i kobiet w wieku od 13 do 28 lat. Miesiąc później wywieziono około 140 żydowskich robotników. Kolejny transport około tysiąca osób wysłano do obozu pracy w dniach 21-23 maja 1942 r. W marcu 1942 r. na kasztanowcach przy ul. Kościuszki okupanci dokonali publicznego powieszenia trzech olkuszan narodowości żydowskiej: Mordechaja Glajtmana, Chaima Pinkusa i Herza Matznera. Wokół miejsca kaźni Niemcy zgromadzili kilkuset Żydów, wśród nich byli członkowie rodzin ofiar.

Likwidacja getta.

Ostateczna likwidacja getta w Olkuszu rozpoczęła się 9 czerwca 1942 r., gdy cały teren otoczyły jednostki niemieckie. Następnego dnia Niemcy wypędzali ludzi z domów i gromadzili ich na placu pod gimnazjum. Zebrano tam około 3400 osób. Kolejnego dnia odbyła się selekcja, po której około 200 osób wywieziono do obozów pracy. Pozostałych zaprowadzono do budynku Kasy Chorych (obecnie gmach Starostwa Powiatowego), gdzie spędzili ostatnie dni w swoim mieście.

„W czerwcu 1942 roku nastąpiła likwidacja getta w Olkuszu. (...) Akcja rozpoczęła się nad ranem. Dzielnica obstawiona była podwójnym szeregiem policji niemieckiej. Inni rewidowali dom za domem, wszędzie wyciągając ludzi. Pędzili ich na duży plac (przy gimnazjum). Po przeszkaniu wszystkich domów, ludzi odprowadzono do budynku nowo budującego się gmachu ubezpieczalni społecznej.”
Relacja Mariana Głuszeckiego (Auerhahna) lekarza z Olkusza (1900 – 1981)

Żydzi prowadzeni ulicą Szpitalną z budynku Kasy Chorych. Zdjęcie wykonane na wysokości skrzyżowania z ulicą Żuradzka.

W niewykończonym budynku Kasy Chorych, w ciemnościach, bez jedzenia i picia, Żydzi spędzali ostatnie chwile w rodzinnym mieście. Kilkaset osób zdolnych do pracy wywieziono do obozu przejściowego w Sosnowcu, skąd trafili do obozów w Annabergu, Blechhammer, Gross-Rosen i Buchenwaldzie. Z budynku Kasy Chorych – w dwóch turach; 13 i 15 czerwca 1942 roku, pod eskortą Niemców Żydzi zostali zaprowadzeni ulicami miasta na dworzec kolejowy w Olkuszu. Była to ich ostatnia droga w rodzinnym mieście. Do drugiego transportu 15 czerwca dołączono też chorych przebywających

✧ **Olkuscy Żydzi oczekujący na pociąg na peronie olkuskiej stacji kolejowej. Czerwiec 1942 rok.**

« **Żydzi wyprowadzani z placu przed budynkiem Kasy Chorych (obecnie Starostwo Powiatowe). Za nimi budynek miejskiej elektrowni.**

w żydowskim szpitalu. Z olkuskiego dworca kolejowego wszyscy wyjechali w swą ostatnią drogę do niemieckiego obozu koncentracyjnego Auschwitz-Birkenau. Tam zostali zabici w komorach gazowych.

Po likwidacji getta w mieście pozostało jeszcze ok. 20 rzemieślników, którzy w 1943 r. również zostali wywiezieni do Auschwitz.

Powiat olkuski stracił w wyniku II wojny światowej ok. 18 tys. mieszkańców, w ponad 90 procentach było to ludność polska narodowości żydowskiej. Po wojnie tyłu kilkudziesięciu Żydów wróciło do Olkusza. W 1957 roku zburzono olkuską synagogę, a w 1966 roku wyjechała z Olkusza ostatnia żydowska rodzina Zilberszaców. Tak zakończyła się ponad 600-letnia historia olkuskich Żydów.

Aby nie zapomnieć...

W miejscowości Holon w Izraelu stanął pomnik upamiętniający zagładę Żydów olkuskich. Rokrocznie w czerwcu pod pomnikiem odbywają się spotkania potomków olkuskich Żydów. Pomnik pamięci olkuskich Żydów jest też na jednym z paryskich cmentarzy. W 1972 r. Stowarzyszenie Żydów Olkuskich w Izraelu opublikowało po hebrajsku tzw. jizkor-buch, czyli księgę pamięci poświęconą olkuskiej społeczności żydowskiej unicestwionej przez Holokaust. Zawiązane w 1999 roku Olkuskie Stowarzyszenie Kulturalne „Brama” doprowadziło m.in. do odzyskania kilku XVII-wiecznych nagrobków żydowskich wywiezionych z Olkusza do konserwacji. Członkowie Stowarzyszenia sprząkali też stary i nowy cmentarz żydowski oraz interweniowali w sprawie niszczonej macew. Dzięki temu część macew wróciła na stary cmentarz żydowski, gdzie staraniem władz Olkusza ustawiono je w kilku rzędach. Na zlecenie olkuskiego magistratu uporządkowano oraz ogrodzono nowy cmentarz żydowski, a także wykonano tablice informacyjne poświęcone olkuskim Żydom. Stowarzyszenie „Brama” wydało też kilka książek poświęconych historii i zagładzie olkuskich Żydów. Większość z nich wydano przy wsparciu finansowym olkuskiego magistratu. W 2004 roku, ówczesny prezes „Bramy” Jerzy Roś odebrał w imieniu Stowarzyszenia honorowy dyplom Ambasady Izraela oraz Żydowskiego Instytutu Historycznego. W 2005 roku na oluskim Starym Cmentarzu odsłonięto pomnik upamiętniający mieszkańców Ziemi Olkuskiej zamordowanych w hitlerowskich więzieniach i obozach koncentracyjnych. Jedna z tablic poświęcona jest żydowskim ofiarom z powiatu olkuskiego. Z inicjatywy Ireneusza Cieślika od 2006 roku odbywa się w Olkuszu Marsz Pamięci. Jego uczestnicy idą ulicami miasta ostatnią drogą olkuskich Żydów spod budynku Starostwa, w którym zgromadzono ludność żydowską przed wywiezieniem, na dworzec kolejowy.

Podczas Marszu Pamięci w 2017 roku

W 2008 roku na zlecenie Powiatowej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Olkuszu został zrealizowany film „Kandel's Hora - Pamięci olkuskich Żydów”. Na wniosek grupy mieszkańców, 17 maja 2011 r. Rada Miejska w Olkuszu, przyjęła uchwałę o nadaniu pochodzącemu z olkuskiej rodziny żydowskiej Mosze Bergerowi (1919 – 2017) tytułu Honorowego Obywatela Miasta Olkusza. W 2013 roku tzw. nieformalna grupa przyjaciół z Olkusza, czyli Ireneusz Cieślik, Olgerd Dziechciarz, Krzysztof Kocjan i Dariusz Rozmus za zasługi na rzecz pojednania polsko-żydowskiego zostali uhonorowani Nagrodą im. Ks. Stanisława Musiała. Popularyzacji historii i kultury żydowskiej służyła wizyta „Muzeum na kółkach” zorganizowana w 2016 roku dzięki współpracy z Muzeum Historii Żydów Polskich „Polin”. Rok później olkuszanie prof. Michał Ostrowski stworzył portal Olkuszcy Żydzi – Ludzie, imiona i pamięć (olkuscyzydzi.pl) dokumentujący i popularyzujący wiedzę o historii olkuskich Żydów.

Odsłonięcie tablicy upamiętniającej zamordowanych olkuskich Żydów. 2017 rok.

W 2017 roku podczas obchodów 75 rocznicy zagłady olkuskich Żydów została odsłonięta tablica upamiętniająca przeszło trzy tysiące olkuskich Żydów zamordowanych przez Niemców podczas okupacji. Tablica z tekstem w języku polskim, hebrajskim, niemieckim i angielskim została umieszczona na budynku Starostwa Powiatowego, w którym zgromadzono ludność żydowską w czerwcu 1942 roku przed wywiezieniem do obozów śmierci.

MATERIAŁ EDUKACYJNY MIASTA I GMINY OLKUSZ Z OKAZJI 80. ROCZNICY ZAGŁADY OLKUSKICH ŻYDÓW

Wydawca: Urząd Miasta i Gminy w Olkuszu, Rynek 1, 32 – 300 Olkusz, www.olkusz.eu

Opracowanie: Biuro Promocji i Informacji Publicznej UMiG Olkusz, Tekst: Jacek Sypień, Olgerd Dziechciarz, Fot. Arch. Muzeum Regionalne PTTK w Olkuszu, Arch. UMiG Olkusz.

Projekt, opracowanie graficzne, skład i druk: Grafpress, ul. Żuradzka 20, 32 – 300 Olkusz
Na stronie tytułowej Mosze Hagerman wyszydzany przez Niemców podczas Krwawej Środy.
Olkusz 2022